

חגי הקלטה 11 – העברת הארכיונים - מעודכן

18.11.16 הקלטה 006 – תוספת לתערוכה בקהיר

עם הזמן הקשר שלנו עם אנשי הביטחון העמיק. ופעם אחת שאלנו אותם: איך זה שאתם אמורים לשמור על הסדר ואין לכם שום נשק. והשומר אומר: אתה לא רואה איך אנחנו נראים? באמצע הקיץ כולנו לבושים בסוודרים או בחליפות. שאלנו למה משמש הסוודר או המעיל, והוא אמר: תרגיש רגע בגב. הכנסתי את היד מתחת למעיל – מאחור תקוע לו בחגורה מוט עם ראש ממתכת, מעין אֶלֶת בייסבול שהחלק העליון שלה עשוי ממתכת מאד כבדה. השתוממתי: עם זה אפשר להגן? והוא אמר: זה שום דבר. אתה רוצה לדעת ברצינות? והוא הסיר מרגלו את הנעל, ושם, הסוליה כולה ממתכת. אם חוטפים לי את האלה, הוא אמר, אני מכה בכפף. וכך הוא היה בידי החיילים שישבו בשתי שורות על שתי המשאיות בכניסה.

איך 24 החיילים הללו אכלו? פעם בשעה המפקד היה לוקח את הצינור בגינה, פותח את הברז ומגיש את הפייה של הצינור לחייל הראשון ליד הדלת, הוא היה שותה, ובעיקר נרטב, ואחרי ששתה הוא העביר את הצינור לזה שלידו. עד שהצינור עבר בין כולם, והמפקד היה מחזיר אותו לגינה. כולם היו רטובים.

ופעם ביום, בצהריים, הביאו סיר גדול, ובו תבשיל של פול. הראשון היה מגיש את המסטינג, מעביר הלאה, עד שכולם קיבלו מהתבשיל הזה. וזה האוכל היחיד שהם אכלו במשך היום – עד שש בערב. כך החברה האלה חיו.

18.11.16 הקלטה 007

איך העברתי את העיזבון של אבא לארכיונים בארץ ובארצות הברית

כשאבא נפטר בשנת 1998 הוא השאיר בארכיון שלו ליד חדרו חומרים רבים, ענייני ציבור, חגים, כמו גם נושאים הקשורים במשפחה. חלק מהעיזבון שלו היה בחדר שהוא חלק עם אמא, ורוב הכתובים שלו היו מצויים בשני צריפי הארכיון שליד בית ההורים.

את רוב התיקים העברנו עוד בחייו של אבא למכון שיטים, השם שהחליף את ארכיון החגים, ושם סודרו התיקים לפי החגים, מועדים, חגי קיבוצים, יובלות ואירועי תרבות וכו'.

בתוך צריף הארכיון נשארו חלק מהרהיטים, כל התמונות של ההורים, וכן כל הכתיבה האישית.

בנוסף, בתוך הארכיון, על מדפי ברזל לכל האורך, ניצבו 360 תיקים מסודרים לפי הנושאים: חגים, משפחה, התכתבות עם חברים ומוסדות וכן הלאה. התיקים היו מסודרים לפי עשרות סעיפים, על פי המצאי, יחד עם פריטי ריהוט ודברים אחרים.

כדי לדעת מה יש בתיקים נחוץ היה למיין את האצור בתיקים לפי סעיפים שקבענו מראש, שמצאנו. היצעתי לזכרי אשל לקחת על עצמו את מיון כל המצוי בתיקים בניירות, והרשימות, והוא עסק בזה במשך חמש שנים, משנת 1998 ועד 2003. ביקשתי שיעבור על 360 התיקים, שיוציא חומרים כפולים ויאחד מתיקים אחרים דברים שצריך להוציא מכאן לשמור שם. כי אבא אהב כל פריט לצלם ולחזור ולצלם ולגזור. ביקשתי שישאיר פריט אחד מכל דבר, וישאיר בתיקים רק מה ששייך, בלי כפילות.

כשסיים את המשימה הכבירה הזו, נתתי לזכרי את הדיסקים שהיו אצלי וקניתי לו רדיו חדש שהוא יוכל לשמוע בו את המוזיקה מהדיסקים. התייחסתי אליו בכבוד והערכה. הוא היה בא מדי בוקר בשעה שמונה, אמא היתה מכבדת אותו בתה ותפוח עץ וכך היה מתחיל את יום העבודה, עובר תיק אחרי תיק בלי להתיאש ועושה עבודת קודש. כשזכרי השלים את המשימה, העברתי את התיקים לעין חרוד איחוד, לידי אמירה גרדי הארכיונאית שהסכימה לערוך את כל החומר לפי נושאים אישיים ותיקים של חגים ונושאים כלליים. הארכיונאית של עין חרוד עבדה על זה במשך כשנתיים, היא עשתה עבודה בלתי רגילה, והחזירה לי את החומר ממויין למאה ומשהו תיקים אישיים ומאתיים תיקים כלליים, המכילים נושאים כגון: חגים, יובלות, מכתבים לאישי ציבור וכן הלאה.

הודיתי לכולם, בידי היה כעת כל החומר שאבא השאיר. כעת חיפשתי איך אפשר להוציא את כל זה לאור, כשהמטרה: להוציא ספר. ובאמת, כעבור חמש שנים, ראה אור הספר "בגוף ראשון רבים" אותו כתבה אמירה הגני מגן שמואל. הספר ראה אור בהוצאת הקיבוץ המאוחד בהנהלת עוזי שביט. והוא התבסס בעיקר על החומרים שמצאתי בתיקים האישיים חלקם בכתב ידו של אבא. בספר גם תמונות רבות שמתארות את מסלול חייו של אבא ושל משפחת בן גוריון לדורותיה.

היו בידי כעת 200 תיקים שעסקו בענייני הכלל. החלטתי להעביר אותם לארכיון שיסכים לקבל את החומר. הציעו לי להעביר את העיזבון לאפעל וגם למוזיאון ארץ ישראל. כבר עברו עשר שנים מאז שאבא נפטר, אמא היתה כבר מאוד מבוגרת, ובשנתיים האחרונות היתה בבית הפז, והייתי

חייב לעשות משהו עם החומר. ואז הוצע לי להעביר את החומר לארכיון מפלגת העבודה בבית ברל. התקשרתי למנהל הארכיון, ובעקבות זה הגיע לבית השיטה מיכאל פצ'וק מנהל הארכיון יחד עם שלושה אנשים שבחנו את התכולה של התיקים במשך ארבע שעות. ולבסוף הם אמרו: אנחנו לא מוצאים שום קשר בין הארכיון לגבי המורשת של מפלגת העבודה.

אמרתי: מה זאת אומרת אין קשר, הארכיון של אבא שלי זה ארכיון של החגים והמסורת שנוצרה בהתישבות העובדת, במסגרת התק"ם, הקיבוץ המאוחד ומפלגת העבודה. זה הארכיון של החגים והמסורת שנוצרו בהתישבות העובדת בארץ ישראל.

אורו עיניהם: מצאנו את ההצדקה להעביר אלינו את התיקים.

מדי שבוע הייתי מגיע אליהם עם 30 תיקים, אחרי שהם הודיעו לי שגמרו למיין את התיקים הקודמים. בגלל שהם ארכיון ממשלתי, הם חייבים כל דבר לרשום ולתיק. ולהוציא כפולים, ולהעביר מסמכים לתיקים אחרים לפי הנושא.

כעבור שנה כל 200 התיקים היו אצלם. והם אמרו: מה עם חומרים שהם בשָׁמַע ובוודא? לאבא היו המון קלטות של אודיו ושל ווידאו. מיינתי הכל. התקשרתי עם עזרא שפרוט בבית ברל, איש הקשר שלי עם מיכאל פֶּאצ'וק בארכיון, הוא היה מחכה לי שם כשבאתי עם תיקים נוספים ועוזר להעביר אותם לארכיון, הוא ואשתו גרו בבית ברל וכך העברתי גם חומרי השמע והוודאו שהיו בקלטות, בדיסקים ובתמונות כלליות.

נותרו בידי כמה תיקים אישיים, דברים שאבא אסף לפי: חגי ורזיה, דברים שכתב בנושאים אחרים כגון: משפחת זנאתי בפקיעין, מיהו יהודי, יובלות, בית הספר, קבוצת אלון, התכתבות עם אבא אוצקי מקיוטו-יפן וכו'.

כעבור שנתיים הבנתי שאין מה לשמור על זה, כבר עברו עשר שנים מאז שאבא נפטר, השנה היתה 2007, 2008, אמא הייתה בבית הפז. החלטתי להעביר לבית ברל גם את התיקים האישיים של אבא. וכעבור כשנתיים קיבלתי מהם טלפון: אם תיכנס לאתר של מפלגת העבודה, לסעיף שנקרא ארכיון אישי, תוכל לראות את אריה בן גוריון לפני גולדה מאיר, מי שמקדים אותו הוא אבא אבן. עשו לי כבוד גדול.

ראיתי שהם פתחו רשמו ותיעדו באתר 200 תיקים שמחולקים לנושאים, בצורה דיגיטלית מרשימה מאין כמוה. עכשיו החומרים של אבא מופיעים באתר של ארכיון מפלגת העבודה שהוא פתוח לציבור.

את הדברים שאבא כתב לאמא אני שומר בחדרי הפרטי, וכן בארכיון שנשאר ברשותי. אין לי לב לתת אותם. יש שם שני תיקים הקשורים בעמנואל, שני תיקים על זינאתי, תיק על רזיה, תיק על חגי, על אנשים בבית השיטה, דברים אישיים שכתב על ברוריה ואחרים שעדיין זה ברשותי, שמור בארון פח.

ונשאר הצילומים, שהם בעצם בצורת נגאטיבים, בפורמאט של 4X6 ס"מ, ובפורמאט של 35X35, שזה פורמאט של שיקופיות. אלפי צילומים ונגאטיבים מסודרים יפה בתוך קופסאות קטנות מקרטון החל משנת 1937. אבא היה תמיד מצלם כל דבר בסביבתו.

הזמנתי לכאן את נדב מן ממרחביה, הוא בחר לעצמו כמה צילומים, חתמתי שאני מוריש אותם לפרויקט תיעוד המורשת של אריה בן גוריון באוניברסיטת חיפה, והוא התחייב להפיק את הצילומים הללו בפורמאט גדול ומיוחד. נדב מן נעזר בחברת דיגיטל, וכיום אפשר לראות את התמונות בארכיון של אוניברסיטת חיפה, שם יש סעיף של תולדות ארץ ישראל, וזה שמור שם.

נשאר ברשותי עוד כ-60 תיקים, כל החומר האישי, ארון העבודה של אבא, כלי העבודה, העפרונות, אוסף השטרות והמטבעות, הכול עדיין שמור במבנה שצמוד לדירת ההורים, אני משלם אלפיים שקל בשנה לתחזוק המבנה, וזה שמור ברשותי. את המבנה שמאחוריו העברתי לרשות מכון שיטים שמשלמים את הארנונה שלו, ושם יש להם ספרים בעיקר להפצה.

בסופו של דבר, רוב החומר שלא שמרתי נשמר במכולה הצמודה לארכיון ולבסוף הכל הלך לפח, שזה כולל מאות כרכים של דבר לילדים, משמר לילדים, מעריב לנוער, כרכים של עיתון בקיבוץ, של עיתון למרחב ושל עיתון דבר מלפני קום המדינה, פריטים להם אבא הגדיש זמן רב וראה בהם מקור בלתי נידלה לרוחה של ארץ ישראל שכל כך אהב. לאחר שרוקנתי את המכולה העברתי אותה לגיא גלבו.

לאבא היה אוסף גדול של חוברות זיכרון לבני קיבוצים שנפלו במערכות ישראל, כ-700 חוברות זיכרון. אבא אמר לי שאם אי-פעם יראה אחת מהחוברות הללו ליד פח אשפה, הוא ידליק את הארכיון, כי זה יהיה סימן שנגמרו הערכים שראוי להילחם בשבילם. היצעתי לאבא שנעביר את הארכיון לאפעל.

נסענו, בוגיה, עזריה אלון ואני לאפעל, וכשראינו את הארכיון של גלילי זרוק באיזה מרתף יחד עם חלקי ריהוט מוזנחים – החלטנו שזה לא מקום מתאים. ניר מן הציע לפנות לרוני מילוא, ראש העיר תל אביב. נסענו עם רוני מילוא לארכיון ארץ ישראל במוזיאון ארץ ישראל, אבל לא יצא מזה כלום. חוברות הזיכרון נשארו כאן ואבא היה ממש מיאוש. אבא פנה לחבריו באוניברסיטת הרוורד בבוסטון. בהרוורד יש ארכיון עצום של תרבות הארץ. והם הסכימו לקחת את 700 חוברות הזיכרון לנופלים של התנועה הקיבוצית. הם שלחו משלחת עם טנדר, גם אבא היה נוכח, העמיסו את החוברות על הטנדר, ופתחו אתר על שמו בארכיון של הרוורד בבוסטון, בשם המכון על שם אריה בן גוריון.

נשאר ברשותי אוסף ההגדות של אבא. פניתי לצבי צמרת, מנהל יד בן צבי בירושלים, והוא היקצה לעיזבון של אבא מדף בארכיון או בספרייה של יד בן צבי.

אחרי שנתיים צבי צמרת עבר למשרד החינוך ואין לי מושג מה מצב המדף והחומר של אבא שהעברתי לשם.

לסיכום

העיזבון הרוחני של אבא שמור בארכיונים של כמה מן המוסדות היותר מכובדים: במכון למורשת ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה; בארכיון מפלגת העבודה שבבית ברל; תמר אדר שומרת חלק מנכסי הרוח של אבא בארכיון בית השיטה; וכן הדברים האישיים שלו שמורים בארכיון המקורי שלו. אני למען האמת לא כל כך יודע מה לעשות איתם.

כמו כן פתחנו לאבא דף בויקיפדיה, בעזרת עובד ממכון שיטים, דף מכובד הכולל קישורים לכל הפרסומים והפעילות של אבא. וגם הוצאנו ספר בשם "בגוף ראשון רבים" שכתבה אמירה הגני ויצא בהוצאת הקבוץ המאוחד, בשנת 2010. כמו כן, רזיה ואני הבאנו לדפוס את הספר "אל תשלח ידך אל הנער" שראה אור בהוצאת כתר בשנת 2003, עם ציורים של מנשה קדישמן.

אני גם טרחתי להוציא את "ספר המנורה גלגולו של סמל"יחד עם עזרא שפרוט וצבי רוט מיבנה, כך שהצלחתי לשמר את כל הכתבים והכתובים שאבא השאיר. מסתבר שאבא השאיר 1.2 מליון פריטי נייר, כולם נסרקו על ידי פרוייקט הרוורד לשימור לתפארת, כל המליון ויותר פריטים וכן 200 התיקים שאני אספתי נסרקו וקיימים למשמרת עד.

(זה מוסד שמשמר דרך בית יגאל אלון בגינוסר כמוסד מבצע, את מורשת ארץ ישראל. הם בחרו כמה אישים חשובים בעיניהם, ביניהם עזריה אלון ואריה בן גוריון. הכל מועתק ושמור אצלם, בצורה דיגיטלית. זה פרוייקט של הרוורד שעלותו שני מליון דולר. גם בית השיטה נמצאת שם. מכל סקטור הם בחרו חמישה אנשים – התיישבות, מושבים, קיבוצים, סופרים, משוררים, וכו').

הקלטה 009

לפני שאבא נפטר, הוא שם לו למטרה להשלים שתי משימות בתחום ההוצאה לאור:

1. להוציא לאור את הספר "אל תשלח ידך את הנער", שהוא ייעד להוציא בהוצאת הקבוץ המאוחד;
2. ספר המנורה, אותו חשב להפיק בכוחות עצמו.

אבל בעוד הספר "אל תשלח ידך אל הנער" היא אסופה של דברי שירה והגות על סיפור ומוטיב העקדה, שחיכה לתורו לראות אור אצל עוזי שביט בהוצאת הקיבוץ המאוחד, האתגר של ספר המנורה היה שונה: אבא השלים את הספר שֶׁפָּלַל מאות עמודים, ולאחר שנפטר מצאתי עותק שלו על שולחן העבודה שלו בחדר השינה. אבא ראה בספר הזה את גולת הכותרת של מפעלי הכינוס והעריכה שלו. הוא ראה במנורה סמל ראשון במעלה בחשיבותו, יחד עם סמל המדינה והדגל, שכל אדם ראוי שילמד אותם ועליהם.

אמרתי: אקח את ספר המנורה, שאבא השאיר, ערוך וכרוך בספירלה, ואני אראה מה ניתן לעשות כדי להפוך את זה לספר קריא.

אבא ראה בספר הזה ציר מרכזי ליכולות שלו לקרב אלמנטים המסורתיים עם אלמנטים תרבותיים ולהתוות תכנים שישמשו את הדורות הבאים. את הפסיפס העשיר, המורכב שמהווה את ספר המנורה אבא הרכיב עם ידידו ועמיתו אברהם אדרת מאיילת השחר. הם היו נפגשים באופן קבוע פעם בשבועיים או בחודש במשך שנים, פעם בבית השיטה ופעם באיילת השחר, ונאסף אצלם חומר שלא יסולא בפז על אודות המנורה וגלגוליה לאורך הדורות, מאז ששֶׁכְּנָה בבית המקדש, עד ימינו אלה שבהם המנורה משמשת סמל לתקומת העם בארצו.

התחלתי להתעמק בחומר והבנתי שמדובר בים גדול, אין סופי, שלא אוכל לצלוח אותו בכוחות עצמי. הרגשתי שעלי למצוא את האנשים שילכו אתי במשימה הזו.

דבר ראשון פניתי לתמר כרמי, אמרתי לה: סמל המנורה הוא סמל חזותי שהופיע על שער טיטוס, ומופיע אצל אמנים ופסלים בני ימינו. הוא סמל הריבונות הישראלית. העברתי לה את החומר שאבא השאיר בספר בצילומי שחור-לבן ובקשתי שתמצא את המקור לכל צלום ואיור: התאריך, שם האמן (אם אפשר לאתר), ושם המוזיאון או האספן.

תמר נכנסה לזה ברצינות הידועה שלה, ומדי שבוע קבלתי ממנה מעטפה ובה הצילומים והאיורים שמצאה את המקור שלהם, עם דברי הסבר. היא ציינה היכן מופיע הפריט, באיזה קטלוג או אוסף או מוזיאון.

וכך נאספו עשרות ואחר כך מאות צילומים עם הפירוט המתבקש. וכך נוצרה תמונה לגבי המוטיב הזה אצל אמנים שונים, מאז חורבן הבית השני ועד ימינו.

האדם השני שפניתי אליו היה ד"ר יוסי רוט, חבר של אבא, שלימד עם אבא בקורסים לחג ומועד בבית ברל, שנודע כידען גדול, לצד עמיתו עזרא שפרוט.

וגם עם ד"ר יוסי רוט נהגתי כפי שנהגתי עם תמר כרמי: מדי שבוע-שבועיים העברתי לו חומר שכלל פסקאות עם ציטוטים מהמקורות: מהמקרא, מחז"ל מהפרשנים והתוספות. יוסי רוט העמיק בחומר של אבא ואמר שאבא לא ציטט במדויק את המקורות, ושזה לא ראוי להביא דברים לא מדויקים, ובכל מקום שאבא ציטט כביכול ממקור, יוסי רוט הביא דברים על דיוקם, כולל ניקוד בכתב מקראי, והחזיר לי את הציטוטים מדויקים עם הקפדה על קוצו של יוד.

יוסי רוט עבד על הציטוטים בספר המנורה במשך שנתיים.

לאחר מכן היה עלי לבקש זכויות מאנשים, גופים ומוסדות שאבא העתיק מהם, בין אם בצילומים, באיורים או באזכור שמם. למשל, בחלק גדול מהתמונות רואים מטבעות ומדליות שהנפיקה החברה הממשלתית למדליות ומטבעות. חיפשתי מי האדם שכתב על כך לראשונה, התחלתי להתכתב עם אנשים שאבא ציין את שמם בתור מקור לתמונה, או שהם ציירו, או שהם אספו או פיסלו. וכך הגעתי לשני אנשים מעניינים ביותר. אחד, אספן מטבעות מרמת אביב. נסעתי אליו – הוא הראה לי מטבע מתקופת אנטיוגונוס שעליה מופיע סמל המנורה. הוא טען שעל סמך המטבע הזו יצרו את סמל המדינה. ביקשתי את רשותו להשתמש במה שהוא כתב וצילם. הוא אישר לי בכתב שהוא מסכים לפרסם את צילומי המטבעות שברשותו, ואף יותר מכך: הוא הביע את נכונותו להיות שותף בהוצאת הספר. שמו [?].

האדם השני היה אספן עתיקות פרטי הגדול ביותר בארץ בוב גרוס שמו,, שגם הוא גר ברמת אביב, בדירה של שלוש קומות. ביקשתי את רשותו להשתמש בצילומים של האוספים שלו של מנורות, חנוכיות וחרסים שעליהם מופיע מוטיב המנורה. היה מדהים לראות מה אדם אוסף בלי שאיש ידע על כך, שבתוך דירה פרטית עם חיבור פנימי בין הדירות, שזה למעשה מוזיאון פרטי מדהים ביותר. קשה לתאר מה שאדם פרטי הצליח לאסוף ולהציג באופן פרטי, כל הפריטים מוצגים בויטרינות עם תאורה ותיעוד בצורה סופר מקצועית. הוא יליד ארצות הברית, אספן יודאיקה מרשים ביותר שמאוחר יותר נודע לי שהוא אספן היודאיקה הפרטי הגדול ביותר בארץ. ביקרתי אצלו פעמיים והוא נתן את רשותו להשתמש בפריטים מהאוסף שלו לספר המנורה.

אבא רצה להראות בספר את כל הבולים שמופיע עליהם סמל המנורה. התחלתי להוריד מהאינטרנט את כל הבולים עם המוטיב הזה מאז קום המדינה. הבול הראשון של המדינה נשא את סמל המנורה; השני נשא את דגל ישראל. שניהם הונפקו בשנת 1948.

וכך הצטברו אצלי לאורך השנים אינסוף פריטים, ומידעים, ועדכונים שבעצמם הפכו לחוברות וספרים.

הקלטה 010

כשהסתיים שלב האיסוף והעדכון, וחזרו אלי כל החומרים, כל פריט ופריט למינהו, הסתבר לי פתאם ששנה לפני שאבא נפטר ראה אור ספר המנורה בהוצאה ממשלתית עבור תערוכה שנפתחה במוזיאון ישראל בירושלים. שם הספר: ספר המנורה, והוא כלל את מרבית התיזות שאבא ואברהם כתבו עליהם אבל בלי המקורות; בספר זה צויין מי האמן שיצר או כתב, וכן המידות של העבודה וכו'. ספר מדהים ביופיו.

שמרתי עליו הרבה זמן, היום הספר שמור אצל יוסי רוט. הוא לא החזיר לי את החומרים שהעברתי לו.

לאחר שהשלמתי את שלב העדכון, התיקון, האיסוף והשגת האישורים, העברתי את הספר למורדי שטיין ממכון שיטים, הוא דוקטורנט להסטוריה יהודית, וביקשתי את דעתו על המוצר המשודרג.

במכתב ארוך ומנומק כתב מורדי שטיין מדוע הספר לא ראוי בעיניו לראות אור. מדובר באסופה של דברים, ולא בספר מחקר, כך אמר. מורדי פסל את הספר. החלטתי לאסוף את החומר הגרפי, הגדול ללא הטקסטים מהמקורות שקיבלתי מיוסי רוט, כדי להוציא לאור ספר שיהיה מוכן לפני הספר הגדול, שלפחות יהיו מרוכזים במקום אחד כל החומרים הגרפיים. התחלתי לערוך את זה אצלי במסכים של WORD ברמה מאוד גבוהה של סריקות שעשיתי יחד עם חיים בניאן. נסעתי לעין חרוד, ביקשתי מהגרפיקאית הראשית שם לעצב את החומרים לכדי ספר. היא הכירה את אבא והסכימה לעצב את הצילומים בצורת ספר. שמה [?!].

איך בכלל התחלתי עם המשימה הזו ?

יום אחד אבא קרא לי לארכיון שלו ושיתף אותי במשימה המונומנטלית שנטל על עצמו; כתיבת ספר המנורה. היו על שולחנו שני עותקים, אחד – טיוטה, והשני – הספר הגמור, שבהקדשה שלו הוא כתב: ספר המנורה, הסמל של מדינת ישראל, הקרוב ללבי וכו' [כדאי להביא ציטוט מדויק], ספר עבה, שעוביו כ-10 ס"מ, שהוא ראה בו את גולת הכותרת של עשייתו בתחום הכינוס והאיסוף. הוא ועמיתו אברהם אדרת קיבצו במשך שנים את כל המקורות שעוסקים במנורה, בתמונה, בפיסול, דברי חז"ל וכו'.

באותו מעמד אבא ביקש שאבטיח לו שאני אוציא את הספר לאור. העותק שהראה לי נעשה באמצעים ביתיים של אותה עת, כשהוא כרך את הכול בספירלה. זה היה כל כך עבה, שהוא חילק את הספר לשני כרכים, כי לא ניתן לכרוך כל כך הרבה עמודים בספר אחד. והוא השביע אותי שאוציא את הספר לאור. גם כשנפרדתי ממנו בחדר חולים, כשהוא כבר היה על ערש דווי, הוא לא הפסיק להזכיר את ספר המנורה, שזו עבודת חייו, שלו ושל אברהם אדרת, והוא השביע אותי שאוציא את הספר לאור. אברהם אדרת נפטר לפניו.

לקחתי את כל החומר הגרפי המעודכן שהיה אצלי והוצאתי אותו לאור בדפוס תל יוסף ספר שנקרא: "המנורה – גלגולו של סמל במהלך הדורות, מאת אריה בן גוריון." היפקתי את זה כחוברת מהודרת עם גרפיקה מרשימה, שהכילה את כל האלמנטים שאבא כתב עליהם. בפנים כתבתי: המנורה, אריה בן גוריון, 1986-1998. עריכה: דורית ויואל רפל. עריכה גרפית חנית רפאלי והדס אורן. הביא לדפוס: חגי בן גוריון.

מקורות: עזריה אלון, ואני פתאום נזכר שישבתי עם עזריה והוא התחיל להוציא לי שיקופיות וצילומים של צמח המרווה שבתבנית עליו וענפיו נוצרה המנורה, בתקופת בית שני. זו תרומתו של עזריה אלון לספר.

בוב גרוס הוא המליונר האספן של יודאיקה שגר ברמת אביב. כאמור, ביקרתי אצלו פעמיים, שבהן הוא נתן לי רשות להשתמש בצילומים מהאוסף שלו ממוזיאון ישראל, לקחתי פריטים שאבא אסף עד שהתברר לי שהכול מופיע בספר המנורה הממשלתי; פלפוט; ארכיון החגים.

אברהם אדרת כתב את הפרק: "המנורה במשכן" שלא הכללתי בחוברת הנ"ל, כי הוא רצוף ציטוטים שנחוץ היה לאמת.

את החוברת הנ"ל הפקתי בחמישה עותקים, בפורמט מהודר. עותק אחד נתתי לארכיון בית השיטה. לעניות דעתי זה הספר הראוי והמעניין ביותר שאבא הוציא. כי יש בו גם את המקורות שלו וגם את העריכה שלו. הפקתי, אם כן, חוברת מהודרת, וגם אם מכון החגים ומורדי שטיין חשבו שזה לא ראוי לדפוס, בעיני מרוכז בחוברת מידע רב ערך, גם מבחינת העריכה, גם מבחינת המקורות וגם מבחינת המנעד הרחב של תקופות ופיתוחים לאורך הדורות. ספר בלתי רגיל, שאבא ערך.

עותק אחד נתתי ליחזקאל דורי לאחר שהוא הבטיח שיממן את ההפקה של הספר בחוץ-לארץ. עד היום הוא לא החזיר את הספר. כלומר, אני חשבת שזה ספר מרהיב, יפה ונגיש שראוי שיהיה לכל תלמיד. החלום של אבא, שזה יהיה ספר היסוד להבנת הסמל של מדינת ישראל.

אבא נפטר לפני שמימש את חלומו, אבל כל החומר ישנו. פעם בכמה זמן נסעתי ליוסי רוט ביבנה. היינו עוברים על החומר, כשהוא מטיל עליי בסופו של יום לערוך את החומרים. אנחנו באמת התכוונו להפיק את ספר המנורה המלא.

לסיכום: אני ראיתי בספר ערך עצום והשקעתי בו המון זמן וכסף. להפיק את הספר בתכונתו זו עלה כעשרת אלפים שקל, בגלל הצורך לסרוק את התמונות ולהפוך אותם לפורמאט דיגיטלי באיכות גבוהה.

בספר שאני הפקתי יש רק 100 עמודי, רק החומרים הגרפיים עם תמונה וטקסט, אבל כל החומר יחד – הוא עצום.

רזיה: האמת שאבא הראה גם לי את ספר המנורה, ולאחר שעיינתי בו אמרתי לו שזה לא ראוי. שיש כאן חומר הגלם שעכשיו, על סמך חומר הגלם, צריך לכתוב את הספר. הטרגדיה של ספר

המנורה – שזה נפל בין הכסאות – אין לזה הביסוס המדעי, ואין לזה הנגישות העממית. זו היתה הטרגדיה של אבא בכלל: הוא לא היה איש אקדמיה, הוא בא מהשטח, הוא איש שטח, הוא עיצב תבניות חדשות של חג ומועד ויישם אותם בפועל, בלי צורך בצידוק אקדמי. את כל הצידוקים מהמקורות הוא מצא בתוכו. אז לא היו לו הכלים, credentials, כלים אקדמיים לעסוק בנושא הזה שהוא עיוני, מחקרי. לא היו לו כלים מדעיים לעסוק בנושא.

חגי: זה נכון. מדובר באסופה שהיא אוסף ממקורות שונים שמחברים בדברי קישור פרי עטו. וכיחידה לימודית אולי זה מספיק, אבל כספר שמתיימר לסקור את המקורות של המנורה לאורך הדורות – זה לא מספיק, וזה גם מה שאמרתי ליוסי רוט. אמרתי: יוסי, קח את כל מה שאבא אמר, שזה ציטוט מכאן וציטוט מכאן, ותבדוק לי את זה. והוא באמת התעמק בזה כמה שנים וכתב הכול בצורה ברורה ומרשימה ביותר.

הקלטה 011

רזיה: מדובר בספר מונומנטלי שכולל בתוכו את חכמת כל הדורות, מאז ימי המקרא ועד ימי המדינה, כל מי שאי פעם הזכיר את המנורה: חז"ל, הפייטנים, המפרשים, משובץ בספר הזה זה אבא.

מדובר באסופה אינציקלופדית של מידע על המנורה, סמל מדינת ישראל, כפי שהוא משתקף בפריטים ובטקסטים במשך הדורות.

אבל מלבד מְנִייה אינציקלופדית של פריטים ומובאות, אבא לא כתב, או: אנחנו לא יודעים למה זה העסיק אותו.

אותי מעניינת הבחינה האישית: למה אבא נתפס למנורה והקדיש לה שנים רבות מחייו. מה הוא ראה בזה. ולמה זה משך אותו. וזה ההיבט שמעניין אותי ולא דווקא המְנִייה האינציקלופדית של איפה נזכר מה.

חגי: אבא מאוד נמשך להיבט הסמלי, הוא חשב שלסמל יש כוח משיכה, יש בכוחו למשוך אחריו אנשים, ושכוח המשיכה שלו נובע מהלוגיקה שלו, שנובעת מהתרבות של עם או מדינה או קבוצה.

רזיה: הייתי חושבת שמה שמשך אותו זה התגלית עצמה ארץ ישראל נפוץ בשם מרווה או מוריה הפך לסמל של עם ומדינה. איך צמח נפוץ הפך לסמל זה בעיני מישוהו שראוי לעקוב אחריו, אחרי אופן היווצרותו של פריט קדושה שנוצר על פי מבנה של צמח ארץ ישראל שכיח. את זה אבא אמר היה לחקור: איך צמח ארץ ישראל שכיח הפך לסמל, באיזה רגע זה הפך לסמל, האם מישוהו קבע את הדבר, או שקבוצה בעם קידשה את הצמח, וכו'. זה בעיני ראוי לחקירה, אבל הוא כל כך התפרס על פני כל המקורות שבנמצא ולא השכיל להתמקד במוטיב אחד, או לחקור דבר אחד.

חגי: נכון. אבל מכיוון שהשביע אותי להוציא את הספר לאור, בהוצאת החוברת המצומצמת על 185 עמודים.

יוסי רוט הפסיק באמצע העבודה, הוא אמר שניתק לו חוט המחשבה, בלי שיקבל מאריה בן גוריון את הלוגיקה שעומדת בבסיס המנורה, הוא עצמו לא הצליח לראות את הלוגיקה, את הרצף, בדברים שכתב. וכאשר חוט המחשבה שלו ניתק – הוא הפסיק עם זה. נשאר אצלו קרטונים על גבי קרטונים עם חומר שהוא דגר עליו, בלי שהספר יגיע לידי סיום והשלמה.

רזיה: הוא לא מצא את החוט המקשר בין הדברים, ולכן זה נשאר בגדר של מְנִייה של פריטים.

חגי: בשנת 1995 אבא סיפר לי שהוא בא בדברים עם איש מאוד אמיד בלוס אנג'לס והשביע אותו לאסוף כסף עבור יצירת מנורה שמידותיה יהיו כמידות שמפורטות במקרא. וזאת – מזהב טהור.

אבא אף הזמין את יוצר המנורה הזו למכון חגים, אני ישבתי עם שניהם, ואבא הראה לו תמונות של המנורה, כיום מנורת הזהב מעשה ידיו של [?!] במכון המקדש בירושלים.

כאשר האמן המליונר הביא את המנורה שלו לארץ לא הסכימו להציב אותה בשום מקום, כי לא ראו בזה ערך לאומי. נפגשתי עם האיש הזה, שהיה מאוד נחמד ומאוד העריך את אבא, והוא גם התחיל לעשות את המנורה, בגודל של בערך שני מטר על מטר, הוא הביא לנו גם צילומים וגם חלקים מהיצירה שלו, ואבא היה מאד גאה על שהצליח להניע מישוהו לייצר את המנורה בפועל.

בשנת 2003, כחמש שנים לאחר שאבא נפטר, האמן המליונר הביא את המנורה לארץ, ולא קבלו אותה בשום מקום כדגם הסטורי ממלכתי, ולבסוף הוא הציב אותה באתר של התנועה לחידוש עבודת הכהנים בירושלים.

הקלטה 012

שלא כמו ספר המנורה, שלא עלה בידינו להביאו לידיעת הציבור הרחב, עקב פגמים מבניים, מהותיים שלא היה בכוחנו-אנו להשלים, את הספר "אל תשלח ידך אל הנער" הצלחנו בגדול להביא לכלל הציבור דרך הוצאת כתר בירושלים.

וסיפור המעשה הוא כזה:

אבא עסק בחומרים של "אל תשלח ידך אל הנער" שנים רבות לפני שנפטר. הוא תכנן להוציא לאור אסופה של דברי הגות ופיוט מכל הזמנים שעוסקים בעקדה, באבל ובמוות. הבית הטבעי לאסופה שכזו – הוצאת הקבוץ המאוחד, כך הוא ראה את זה.

במרוצת הדורות מוטיב העקדה העמיק והתרחב ובימיה של הציונות לבש פנים של מות הבנים לפני אבותיהם. במובן הציוני המוטיב התרחב לתופעה שהאבות, ההורים, קוברים את בניהם. אבא ראה במוטיב העקדה דוגמה ומופת גם להקרבה עילאית וגם לצער אינסופי על מות הנופלים בדמי ימיהם. אבא כאב את נפילתם של בני הכיתות שחינך, כמו גם את הנופלים בני הקיבוצים. כבר הזכרנו שהיה לו אוסף של כ-700 חוברות זיכרון לנופלים, שמצאו את מקומן בארכיון של אוניברסיטת הרוורד בבוסטון.

אבא פנה אל עוזי שביט, מנהל הוצאת הקבוץ המאוחד, שקיבל את האסופה בברכה, והבטיח להוציאה לאור. אלא שהדבר נדחה, וכך עברו השנים, למורת רוחו של אבא. ההוצאה לאור נדחתה בין השאר בגלל הקושי לקבל את האישורים מכל היוצרים והוצאות הספרים שמהם נלקחו היצירות. לא היה מי שיעסוק בזה, יבקש מאנשים ומוסדות את הזכות להשתמש בחומרים שלהם. לקבל זכויות יוצרים.

אחת לכמה זמן, בערך פעמיים בשנה, לאורך כמה שנים, נסעתי עם אבא לשדות ים לשאול את עוזי שביט מה קורה עם הוצאת הספר לאור. והריטואל היה קבוע: אבא היה מתחנן: מה עם החומר שהעברתי לך. זה יושב אצלך כבר כמה שנים. ועוזי היה אומר: אני מבטיח לך שנטפל בזה. וכך היינו נוסעים, מתחננים וחוזרים במפח נפש.

לאחר עשר שנים של תחינות אבא נפטר בשנת 1998. ואז הלכתי לרזיה ושאלתי: מה עם הספר של אבא. רזיה לא היססה, חיכתה לשעת כושר, להזדמנות, ולקחה מהמשרד של עוזי את המעטפה ששכבה בתחתית ערמה של מעטפות דומות לה שגובהה שני מטר.

המעטפה בידינו, החלטנו לקחת את החומר להוצאת כתר בירושלים.

בהוצאת כתר הפנו אותנו לעורך של ספרות המקור שמעון אדף. שמעון אמר שדבר ראשון עלינו לבקש זכויות יוצרים, אישור בכתב מהמחברים ומהוצאות הספרים השונות שבהן התפרסמו היצירות. יצאנו למסע שכלל לא שיערנו את מידת ההשקעה הנדרשת, כי מדובר בין השאר, בהוצאות ספרים שכבר לא קיימות ובאנשים שכבר נפטרו. מה עושים? או הוצאת ספרים ששינו את שמם ואת בעלותם, זו הייתה משימה לא פשוטה.

עסקנו בזה יום יום, באיתור היוצרים ובבקשה לקבל מהם את הזכות לפרסם את דבריהם באסופה שלנו. אבל העבודה המאומצת ככל שהייתה, זו לא הייתה המשימה הקשה ביותר. קשה ממנה הייתה המשימה לקבל תמונות שיתפרסמו בספר.

כשהמעטפה היתה בידינו, פניתי להוצאת משרד הביטחון דרך יורם טהר לב, שהיה עורך שם. אחר כך פניתי לדב אייכנוולד מהוצאת ידיעות אחרונות, ישבתי אתו בהוצאה, והוא כינס לכבודי את עובדי ההוצאה. והם אמרו שלספר אין פוטנציאל מסחרי, ושהם יוציאו אותו לאור רק אם נשלם עבור הפקתו.

לאחר מכן פניתי לכתר, ושם הפנו אותי, כאמור, לעורך ספרות המקור שמעון אדף, משורר יליד שדרות, בחור צעיר בעל מח חריף ביותר, והוא אמר לי: חגי, תבוא לירושלים, ונדבר. נסעתי פעם אחת בלי רזיה, ובפעם השנייה – עם רזיה.

הוצאת כתר שוכנת באזור התעשייה של ירושלים, הוצאה גדולה, מכובדת. הראינו לו את החומרים שהיו ממוינים לפי נושאים ומוחזקים בניילונים, הוא עיין בהם ואמר: זה קובץ מאוד ראוי בעיני, אבל הוצאתו לאור מותנית בהשגת זכויות יוצרים. שמעון אמר שאם נצליח לקבל אישור מכל הוצאות הספרים, ואם נצליח לקבל תמונות ממנשה קדישמן – הוא מבטיח להוציא את הקובץ לאור. הוא עצמו היה ספקן לגבי הסיכוי לקבל ממנשה קדישמן ציורים לספר.

נסעתי לביתו של מנשה קדישמן בדרום תל אביב. הוא גר ברחוב בית השואבה 12 בחדר קטן מבולגן. פגשתי גבר מגודל לבוש בצורה מרושלת, חצי ערום, בתחתונים לבנים וטוניקה לבנה דקיקה, הוא קיבל אותי במאור פנים ואמר שיתן לי כל מה שאבחר, "תפנה לעדנה".

עדנה, העוזרת של מנשה וחברתו לחיים, אמרה שהיא תתן לנו את הציורים הרלוונטים שעוסקים בעקדה, רק "תדאג להביא כמה קופסאות חמוצים והכל יהיה בסדר" היא אמרה. אבל אתה חייב להיות מודע לאופן ההתנהלות של מנשה. הנוהל הוא כזה: אם הוא אומר לך: חכה, אתה ממתין, וכשהכסא לידו מתפנה – אתה נכנס ומתישב. ואם יש ציורים על הכיסא, אתה מזיז אותם קצת הצידה ומתישב עליהם.

וכך נפגשנו פעמיים, באווירה ידידותית ולבבית. בפעם השלישית שביקרתי אצל מנשה הופיע שם חבר ותיק של מנשה, פרופי דן מירון. ודן מירון שואל: עם מי יש לנו הכבוד? ומנשה אומר: תכיר, זה בן גוריון הבן של אריה בן גוריון מבית השיטה, שאנחנו עומדים להוציא לו ספר.

העזתי לפנות אל דן מירון: אולי תהיה מוכן לכתוב את ההקדמה לספר? ודן אמר: "אני נוסע לארצות הברית, אני מלמד באוניברסיטת ניו-יורק, לא אוכל להתפנות לזה. אבל בוא נעשה רגע פסק זמן, כי גם לי וגם למנשה יש היום יום הולדת". הם היו בני 70. ואגב ההודעה על יום ההולדת הכפול הם מפנים את הציורים משני הכיסאות, מפנים את פינת השולחן מערמה של ציורים, ואני הנחתי שם את קופסאות החמוצים ודן צירף את התקרובת שהוא הביא, ואני איכשהו צירפתי כיסא נוסף וכך חגגנו להם את יום ההולדת העגול, לשני ותיקי הקרבות, אבירי המילים והצבע. ורק הצטערתי שאין עוד מישהו איתנו שיכול לצלם את המעמד הסוריאליסטי הזה.

וכך, אני בן ה-65, מקשיב לחתני השמחה כשהם מפליגים בדברי שבח אחד על השני, איך דן מירון אמר על זה ככה ועל זה ככה. והם מתווכחים על תכנם של שירים. מסתבר שמנשה קדישמן היה הפטרוני של כמה משוררים, ביניהם יבי, ודן מהנהן: נכון, מנשה צודק. בזה שלא יתכן ספר בנושא העקדה בלי שיריהם של יבי ואחרים. לא שמעתי על המשוררים הללו ולא ידעתי מה הם כתבו. ומנשה אמר: סמוך עלי, אביא לך את היצירות של המשוררים הנפלאים הללו שלא שמעת עליהם. ודן אומר: מנשה צודק, לא יעלה על הדעת קובץ שירים בלעדיהם.

וכך ישבנו ואכלנו לנו בייגלה, תוך כדי שאנשים עומדים בפתח ומחכים שמנשה יבחין בהם, דן ומנשה אפילו לא סובבו אליהם את הראש. אנשים מכובדים עמדו גם שלש-רבעי שעה, והלכו בלי שיחליף איתם מילה. אדם אחד זכור לי במיוחד: הוא עמד בפתח החדר ובידו ציור של מנשה שקנה דרך בנק לאומי. האיש אמר-קרא מהפתח: אני נוסע מחר לארצות הברית, אני צריך שתחתום על הציור. זה לא יקח יותר מחצי דקה.

ומנשה נזף בו: חכה, אתה לא רואה שאנחנו אוכלים!

ריחמתי על האיש. בסוף, אחרי הרבה זמן, מנשה חתם לו והוא הלך בלב שמח.

בתום כמה פגישות כאלה מנשה ואני נעשינו חברים. מנשה אמר שבפגישה הבאה הוא יעביר לי את שמות היצירות של המשוררים שלו, אני אעביר את המידע לרזיה, בתקוה שרזיה תמצא את המקור להם, ועכשיו הגיע תור התמונות.

מנשה אמר: אתן לכם ברצון. אני אבחר את התמונות. והוא בחר, ותוך כדי כך החל לספר על ימיו כרועה צאן בקיבוץ יזרעאל, משם היה משקיף את בית השיטה ורואה את אריה בן גוריון – – – בקיצור, כל המחיצות נפלו בינינו.

בפעם הבאה הבאתי את רזיה והתחלנו לשבת על הטקסטים, ואיזה תמונה תתאים לאיזה טקסט, מנשה רצה לעיין בשירים, ולאחר שעיין אמר שנוסיף את יבי, את רוני סומק ואת אנדן אלדד, אנשים שהוא היה הפטרוני שלהם, קידם אותם. הוא אמר שאוכל לקחת כל תמונה שארצה. לא הכרתי את היצירות של מנשה אז קניתי את אלבום היצירות המהודר שלו בממון רב 200 ש"ח, ספר רחב היקף שסוקר את כלל יצירתו של קדישמן מראשית דרכו ועד היום, מאוחר יותר האלבום נעלם, ומשם בחרתי את התמונות לספר של אבא.

סיפרתי למנשה שאנחנו בקשר עם הוצאת כתר. הוא אמר פתאום: קח אותי לכתר. למה? כי אני מכיר אותם. הם לא יסכימו לקבל ממני את התמונות. אני מכיר אותם. וכמו שהוא אמר – כך היה. נסעתי שוב לירושלים, ושמעון אדף: ספר שיוצא בהוצאתי – אני בוחר גם את הטקסטים וגם את התמונות. ורצה המקרה שהוא פסל את התמונות שמנשה בחר. הוא מעדיף תמונות קטנות בשחור-לבן, שמוטיב העקדה לא כל כך בא שם לביטוי. הבנתי שנפילתי לצרה צרורה.

חזרתי למנשה, סיפרתי לו את התגובה של שמעון אדף לבחירות שלו, ומנשה קרא: "גמרנו שלא יהיה ספר! זהו, אין ספר! חגי, אין לך מה לבוא לכאן יותר".

לא עזר כלום. ושמעון, מלא בטחון אמר: תשאיר לי לבחור את התמונות של קדישמן. וזאת – כשהכל כבר חתום וגמור ומסודר, הטקסטים והציורים המתאימים, על פי בחירתו ואישורו של מנשה.

והנה התעוררה בעיה נוספת: לא היה לי מי שיכתוב את ההקדמה לספר. רצינו שזה יהיה פרי עטו של אחד מאושיות התרבות דאז. פניתי תחילה אל שלושה אנשים, הראשון – בהמלצתו של מנשה:

אדם ברוך. מנשה מאוד העריך אותו והם היו בקשר. מנשה גם אמר שצריך שבספר יהיה גם שיר של אדם ברוך והוא מייד הרים לו טלפון ואמר: ברוך, אנחנו צריכים שתכתוב לו הקדמה, ואדם ברוך הסכים. אלא, שעברו שלושה חודשים ולא קיבלנו ממנו שום טקסט.

פניתי לעוד מישוהו, ובסוף מנשה אמר: תפנה לחבר שלי – חיים באר.

צילצלתי למספר שמנשה נתן לי, עונה אשתו: חיים בלונדון, הוא מסיים שם את כתיבת הספר שלו ואין סיכוי שהוא יכתוב לך הקדמה כשהוא מגיע לארץ, זה רק למספר ימים, שבהם הוא מבלה עם המשפחה. הוא לא יכתוב, אמרתי לה: תעשי לי טובה: כשחיים יגיע לארץ תגידי לו שאני אתקשר. והיא: לא בא בחשבון, למה להטריד אותו. אין סיכוי.

חיים הגיע לארץ, אני מרים טלפון, ואשתו אומרת: הוא לא יענה לך. אז אני שומע אותו מרחוק שואל מי מצלצל, והיא אומרת: חגי בן גוריון, הוא רוצה שתכתוב לו משהו. וחיים אומר: תני לי את הטלפון. סיפרתי לו על הספר שלנו, קובץ דברי הגות ופיוט בנושא העקדה, ולמרבה ההפתעה חיים נדלק: חייבים לכתוב על זה, אני מאוד מעריך את הנושא הזה... הכרתי את אבא שלך היטב – – – אני אכתוב לך את ההקדמה לספר. ויותר מזה: אני אהיה מאוד גאה להיות שותף בעשיית הספר, שאני צופה שיפוך לרב מכר, כי הטקסטים שנכתבו בארץ על העקדה נוגעים ללב של כל אחד.

ובאמת כעבור זמן מה הוא העביר לי את ההקדמה שכתב בשם "האש והעצים". הוא השאיר את זה בבית ואשתו שלחה לי את זה בדואר.

אבל איך הגענו לעמק השווה בעניין הציורים? כשמנשה שמע ששמעון אדף רוצה להתערב בבחירת הציורים הוא אמר: לא יקום ולא יהיה! קח אותי עכשיו לירושלים ואני אסביר לאדף למה הוא מסכן את הוצאת הספר.

אמרתי: אני מבקש שתתן לו קרדיט: הציורים יהיו מאלה שאתה בחרת, ואולי גם אחד או שניים מאלה ששמעון אדף בחר.

מנשה הסכים לפשרה שהצעתי למרות שהוא לא כל כך האמין לי. שמעון בחר מתוך הקטלוג העצום של כלל יצירתו של מנשה את הציורים המתאימים בעיניו, וזה היה בניגוד למה שהבטחתי למנשה קדישמן.

וכאשר הספר ראה אור לבסוף ב-2003, את העותק הראשון שקיבלתי מכתר הבאתי כשי למנשה. נסעתי לביתו, בעמוד הראשון כתבתי הקדשה ממני ומרזיה ונתתי לו בהתרגשות את הספר – והוא בכלל שכח את הכעס שלו ואת התנאי שהיתנה איתי ושנינו שמחנו מאוד על הרך הנולד. הוא בכלל לא זכר את הויכוחים בנוגע לתמונות.

אמרתי לו שמתוכנן אירוע גדול לכבוד השקת הספר במרח"ב בית השיטה, סיפרתי שאני מתכנן תערוכה מיצירותיו במרח"ב, וביקשתי שישאל לי את התמונות שנבחרו לספר.

ומנשה אמר: אני אבחר לך תמונות. כמה אתה צריך? עשר. והא אמר: חגי, אני מעולם לא הרשיתי להוציא תמונה מהסטודיו, כל ציור שווה מאות שקלים ואלפים. ואני לא מוכן.

אמרתי: אני חייב. ואני מבטיח לך שאערוב לשלומם ולבטחונם של הציורים. והוא אמר: רד למחסן למטה, תבחר עשרה ציורים, ותחזור לכאן. בחרתי עשרה ציורים, עליתי אליו והוא אמר: אני רוצה לראות שלקחת רק עשרה. אז עמדתי וספרתי תחת עיניו המשגיחות. בהיותנו במחסן עדנה אמרה לי, תדע שמנשה אוהב אותך ומה שתבקש הוא יתן לך. לקחתי את עשרת הציורים ונסעתי לבית השיטה.

ועדנה אמרה: כדאי שתדע שהציורים שלקחת שווים יותר מהבית שמציג את הציורים.

הערב להשקת הספר היה ארוע מושקע ואיכותי, שנמשך כשלוש שעות. תמר כרמי דיברה על הציורים ועל יצירתו של מנשה, צילמנו הכול בוידאו, וכאשר החזרתי לו את הציורים הוא צייר למעני כמה רישומים של יונים בעט שחור והוסיף הקדשה בספר שנתתי לו: "לחגי ושולה, אח של רזיה, לאבא של מירב, מורן, נועם ושגיאל וליובל ואביגיל, באהבה, ממנשה קדישמן".

מנשה נתן לי עוד רישומים, ואמר שהעקדה היא למעשה העקדה של האמא, לאחר שבנה נפל. היא זו שנעקדת מאחור ונשארת עם כל הצער. והוא כתב לי כך: "אם יום אחד נפגוש את הילדים שמתו במלחמות, אני מקווה שהם לא יכעסו עלינו", והוא צייר יונה מתה.

אחרי שרביץ נרצח הוא צייר דמות שרועה על הארץ כשנץ מרחף מעליה, והוא כתב: "נשאר כתם חם על אדמה חמה, אחרי שנורו הכדורים ואחרי שבאו הציטים, אייל שכח שהוא קורבן ויצחק הוקרב. מנשה קדישמן", והוא הגיש לי את צרור הרישומים ששירבט בו במקום.

מנשה זכר בעל-פה שיר של יבי : העצב קורע את שלות חיי. / השמים קודרים והארץ קרה. /
נעורים חולמים אינם בחיים / בודדה נותרה האהבה. / על אבנים יתומות ושחקות השכול חורט
את שמו.

גם את אבי אליאס מנשה דרש להוסיף לספר. לא ידענו מי זה. ומנשה כתב על רישום אחר שנתן
לי: "לחגי, מחווה לאריה בן גוריון. רשמתי את זה כדי שהוא לא ישמע, אבל הוא כבר לא יכול
לשמוע, ואני כבר לא מדבר, רק צועק וצועק, מסתתר מאחורי עצמי, מחוץ לעצמי, אבל לא
בעצמי".